

Ігор ТКАЧЕНКО (*Kuiv*)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЦЕНзуРА (1901–1914 РОКИ)

Стосунки М. Грушевського з установами цензури Російської імперії у 1901–1914 рр. так чи інакше були одним із сюжетів досліджень вітчизняних та діаспорних учених, зважаючи на те, що видавнича діяльність є одним із головних напрямків багатогранної громадської та суспільно-політичної роботи видатного діяча.

Взаємини М. Грушевського з цензурою почали формуватися з того часу, як на його пропозицію, у 1898 р. було утворено “Літературно-Науковий Вістник” як український літературний місячник, у якому він до 1906 р. був одним із співредакторів. Поява цього органу стала можливою завдяки більшій лібералізації громадського життя в Австро-Угорщині, що дало змогу існувати українському часопису. У той час Наддніпрянщина була позбавлена можливості мати свої українськомовні видання, та й взагалі, за всім друкованим словом наглядала сумнозвісна російська цензура, з якою М. Грушевському довелося мати справу одразу ж після виходу журналу в світ.

То якими ж були стосунки М. Грушевського з російською цензурою? Зважаючи на цілком очевидну відповідь, наведемо слова одного із співробітників ЛНВ, Д. Дорошенка, що “М. Грушевський користувався просто-таки легендарною популярністю у ворожих українству колах – в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів... Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивали б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського”¹. Очевидно, що його політичні опоненти переносили своє ставлення до М. Грушевського і на його видання, в чому він мав змогу пересвідчитися в 1901 р., коли російська цензура заборонила надходження журналу до підросійської України. Про це писали й пишуть практично всі дослідники життя М. Грушевського які торкаються періоду 1898–1914 рр., – Л. Винар, І. Гирич, В. Дорошенко, С. Панькова та ін.

Сам М. Грушевський не мав жодних ілюзій щодо установ російської цензури. Намагаючись законспірувати справжній зміст і спрямування ЛНВ, редакція журналу, за словами В. Дорошенка, “щоб відвертати увагу цензури, посилала його під змінним титулом «Галицький літературний вістник»². Що, звичайно, допомогти не могло.

¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949. – С. 156.

² *Дорошенко В.* “Літературно-Науковий Вістник” // *Ясінський Б.* Літературно-Науковий Вістник. Показчик змісту Том 1–109 (1898–1932). – К., 2000. – С. 530.

Для видавничої справи М. Грушевського такий крок російської адміністрації став тяжким ударом. Декларуючи концепцію ЛНВ як всеукраїнського літературного часопису, дуже складно було добитися такого статусу, зважаючи на те, що після заборони книжки журналу потрапляли на Наддніпрянщину епізодично, а про передплату ніхто не міг вести мови. І це при тому сумному факті, що і до заборони число передплатників з підросійської України було надзвичайно незначним: у 1898 р. до Росії йшов 101 примірник журналу³.

Це була катастрофа для журналу, який просто міг перетворитися на провінційний галицький часопис, що не могло задовольнити його амбіційного та енергійного редактора. Про те, що М. Грушевський не чекав кращої долі, а намагався вирішити питання поставки журналу, свідчать його численні звернення до різних урядових установ Російської імперії з клопотанням про зняття заборони. Так, наприклад, зустрічаємо цікавий своїм змістом документ з цього приводу у фонді НТШ (ЦДІА України у м. Львові), у якому М. Грушевський висловив свій протест проти заборони журналу міністрові внутрішніх справ⁴.

Очевидно, що всі намагання М. Грушевського поліпшити ситуацію навряд чи мали б якісь позитивні наслідки, але його видавничим проектам посприяла російська революція 1905 р., після якої, образно кажучи, пута цензури впали і з'явилися умови для вільного розвитку української преси, що автоматично означало можливість знову надсилати ЛНВ до Російської імперії. 17 (30) жовтня 1905 р. царським маніфестом було проголошено конституційні свободи, зокрема і свободу друку. Вже тоді у М. Грушевського з'явилася думка про потребу перенести ЛНВ до Києва. У 1905–1906 рр. зробити цього не вдалося через опір київських українців цьому проекту. Все ж з початком 1907 р. ЛНВ виходить у Києві. Прискоренню процесу перенесення журналу посприяла і влада Російської імперії, підписавши 1 березня 1906 р. нову торговельну угоду з Австро-Угорщиною; за результатами угоди з українських книжок, що надходили до Російської імперії з-за її меж, стягувалося невиправдано високе мито, яке унеможлилювало, серед іншого, вільне надходження ЛНВ до наддніпрянських читачів. Що це було великою проблемою, свідчить листування М. Грушевського з П. Стебницьким, у якому декілька разів порушується проблема митного тарифу⁵.

Такий крок російської адміністрації став ще одним поштовхом до перенесення ЛНВ до Києва; це й треба додати до тих, часом надзвичайно ґрунтовних, пояснень відповідних дій М. Грушевського які зустрічаються і в його власних працях цього періоду і в дослідженнях українських істориків⁶.

³ Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989–1990. – С. 178.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 159.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 770. – Арк. 67–69зв.

⁶ Грушевський М. До наших читачів у Галичині // ЛНВ. – 1906. – Т. 36. – Кн. 10. – С. 5–7; [Його ж.] До наших читачів у Росії // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – Кн. 1. – С. 1–6; Винар Л. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка і Михайло Грушевський // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 37–59; Панькова С. “Літературно-науковий вісник” – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної наук.-практ. конф. – К., 2005. – Вип. 4. –

До перенесення ЛНВ М. Грушевський мав справу з цензурою виключно опосередковану шляхом офіційного листування з її органами у Російській імперії. З 1906 р. ці стосунки стають тіснішими, оскільки видавцеві та редактору ЛНВ доводилося особисто займатися справами переведення – відвідувати установи цензури, отримувати дозвіл на видання журналу від київського губернатора тощо. Як можна пересвідчитися з листування М. Грушевського та його співробітників, з щоденників та спогадів, зовні взаємини М. Грушевського з установами цензури виглядали цілком безхмарно та офіційно – відповідно до прийнятого стилю казенного спілкування. Але, як свідчать документи, якими обмінювалися органи влади Російської імперії з приводу М. Грушевського та його видавничих проєктів, ставлення до видавця ЛНВ мало відверто негативний характер. Пояснення цього лежало у площині громадсько-політичної діяльності М. Грушевського як учасника небезпечного, на думку представників влади, українського руху, ставлення до якого ілюструє секретний лист київського цензурного комітету до Головного управління у справах друку в Петербурзі від 13 жовтня 1908 р., де зазначено таке: “До издания Высочайшего Манифеста от 17 октября 1905 г. в России, как известно, не разрешались повременные издания на малорусском наречии, а к произведениям не повременной печати на этом наречии применялось требование, чтобы они печатались с соблюдением правил общепринятого русского правописания, и цензуровались эти произведения с особой строгостью. С изданием в развитие Высочайшего Манифеста 17 октября 1905 г. новых законоположений о печати все ограничительные меры в отношении печатных произведений на малорусском наречии были отменены, и с того времени в Киеве стала заметно развиваться так называемая “украинская” печать, как повременная, так и не повременная... В легальной печати в России по понятным причинам это стремление (до сепаратизму. – *И. Т.*) открыто не высказывается, но время от времени *выражается* в форме намёков и аллегорий. С отдалёнными намёками, конечно нет возможности бороться ни путём судебного преследования, ни путём предварительной цензуры. Что же касается более прозрачных намёков, то подведомственный мне комитет в таком случае возбуждает судебные преследования на основании 2 и 6 пп. ст. 129 Уг. Ул. 1903 г., каковые пункты 129 статьи дают возможность бороться против сепаратистских политических тенденций, коль скоро они выражаются с известной определенностью...”⁷.

Наведемо лише декілька прикладів того, як адміністрація боролася з проявами “малоросійського сепаратизму” М. Грушевського. Так, 11 січня 1907 р. на адресу київського губернатора В. А. Сухомлинова надійшла доповідна записка з Міністерства внутрішніх справ, в якій давалася оцінка перенесення ЛНВ: “Малороссийский литератор Грушевский перенес издание редактируемого им журнала из Львова в Киев с целью поднять агитацию против единства малороссов с русским народом”⁸. Відповідно до цього пропонувалося вжити заходів для

С. 140–157; *її ж.* Михайло Грушевський народна газета “Село” у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик – 2004–2005. – № 3–4/1. – С. 25–46.

⁷ ЦДАК України – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 39–40.

⁸ Там само. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 43. – Арк. 3.

припинення негативного впливу журналу на населення Російської імперії. Офіційне листування між різними урядовими установами пояснює ситуацію, в якій ЛНВ і його редакція опинилися з початком 1907 р. За результатами розслідування характеру діяльності М. Грушевського напрямку редакційного журналу було встановлено, що напрям журналу був надзвичайно тенденційним, а його вільний вихід становив загрозу єдності Російської імперії. Відповідно до таких свідчень, які збиралися усіма зацікавленими органами влади, та даних обшуку в редакції ЛНВ 18 січня 1907 р., здійсненого силами київського жандармського управління, В. А. Сухомлинов 24 січня 1907 р. підписав постанову про припинення виходу ЛНВ на весь період дії військового стану в Києві.

Така напружена обстановка навколо виходу ЛНВ у Києві відображена не лише у внутрішньому листуванні органів влади, а й у листуванні М. Грушевського. З приводу обшуків у конторах ЛНВ та “Ради” йому писав Є. Чикаленко, співробітники ЛНВ І. Джиджора⁹ й І. Кревецький та ін. Становище щойно перенесеного журналу було непевним, його першу книжку одразу було визнано тенденційною. На щастя, військовий стан у Києві виявився нетривалим, і лютева книжка журналу вийшла з незначним запізненням.

Після напружених перших двох місяців ЛНВ у Києві ситуація змінилася на краще – журнал нормально виходив, періодично змінюючи редакторів, вносячи зміни до програми, переносючи друк з однієї друкарні до іншої і т. д. Цензурний тиск на журнал не виглядав надмірним аж до припинення його виходу у світ. З чим це було пов’язано? Мабуть, з тим, що у ЛНВ рідко містилися статті, за які редакторам могли б притягнути до адміністративної чи кримінальної відповідальності, а на саме видання накласти грошовий штраф. Порівнюючи з газетами, особливо зі щоденною “Радою”, ЛНВ, а відтак і М. Грушевський, практично не мали проблем із цензурою. Що, звичайно, не означає, ніби вони випали з поля зору адміністрації. ЛНВ штрафували за статтю М. Грушевського “Виговський і Мазепа”¹⁰, конфісковувалися та знищувалися книжки журналу (наприклад, 5, 6, 7 і 9 кн. ЛНВ за 1909 р. за вміщення повісті А. Франса “Острів пінгвінів”¹¹), переслідували редакторів за інші провини. Але якщо ми порівняємо ці покарання з тими, яким піддавалися інші періодичні видання, і не лише україномовні, то побачимо, що ЛНВ зазнавав їх набагато менше. Що ж було причиною такої поблажливості?

По-перше, ЛНВ був часописом, де під час виходу в Києві не містилося хроніки, за яку найчастіше штрафувалися редактори будь-яких періодичних видань, навіть “Киевлянина”. По-друге, хоч журнал і асоціювався з постаттю М. Грушевського, але офіційно він не мав проблем із цензурою, виступаючи в ролі лише офіційного видавця журналу, а не його редактора. Видавець не ніс відповідальності за зміст видання. За новими цензурними правилами (положенням про періодичну пресу у Російській імперії 1906 р.) за нього відповідали офіційні редактори, серед яких імені М. Грушевського ми не знайдемо.

⁹ Там само. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 22.

¹⁰ Там само. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 13.

¹¹ Там само. – Спр. 76. – Арк. 381.

Це можна пояснити тим, що М. Грушевський й не міг фігурувати в ролі редактора, оскільки це одразу викликало якийсь гучний судовий процес проти нього. Знаючи, що адміністрація безперечно скористається нагодою ув'язнити його під приводом тенденційності вміщених у журналі творів, М. Грушевський шукав редакторів серед молодих свідомих українців, переважно студентів не обтяжених сімейними проблемами – решта просто боялися займати таку непевну посаду, тим більше, що редактори, не впливаючи на зміст ніяким чином, несли відповідальність за будь-яку провину.

Саме тому офіційних редакторів у ЛНВ у 1907–1914 рр. було четверо – Ф. Красицький, відомий художник який згодився бути редактором на прохання М. Грушевського але відмовився бути ним після того, як Ю. Сірий повідомив його про можливий арешт унаслідок напрямку журналу¹²; С. Веселовський, студент політехнічного інституту, який змушений був припинити редакторство після судового процесу над членами української соціал-демократичної партії “Спілка”, серед яких фігурував і він сам (детальніше у матеріалах справи про арешт української студентської громади в Києві¹³); М. Гехтер публіцист і співробітник ЛНВ, “Села” та “Засіву” у 1908–1912 рр., якого близько двох років тягали по судах за вміщення творів Ю. Кміта “Сотрудник” та В. О’Коннор-Вілінської “Скарб”¹⁴; і, нарешті, О. Лисенко, музикознавець і син М. Лисенка, який пробув редактором аж до припинення виходу журналу в серпні 1914 р.

Отже, за все відповідали редактори. Хоча не можна сказати, що М. Грушевський був при цьому лише стороннім спостерігачем. Записи в його щоденнику свідчать про те, що будь-які проблеми, які торкалися його видань та їхніх редакторів, знаходили живий відгук у їхнього роботодавця. І це не дивно, адже саме М. Грушевський як офіційний видавець мусив дбати про вчасну сплату штрафів, визволення редакторів з-під арешту, врешті-решт, займатися пошуком підходящих кандидатур, які представляли б його інтереси в Києві під час його перебування у Львові.

Першим і, мабуть, найціннішим надбанням М. Грушевського для його видавничих проектів у Києві став Ю. Тищенко, більш відомий під псевдонімом Ю. Сірий, який почав працювати у ЛНВ, а згодом у “Селі” та “Засіві” з вересня 1907 р., ставши невдовзі незамінним співробітником для М. Грушевського. Саме на Ю. Тищенка той поклав практично всі справи з ведення редакційної роботи, зокрема і взаємини з установами цензури. Звісно, Ю. Сірий дотримувався при цьому тих рекомендацій, які надходили від М. Грушевського практично щодня ранковою поштою зі Львова. Особливу цінність, незважаючи на суб’єктивність будь-яких спогадів, мають спогади Ю. Сірого про його перебування у Києві та роботу в керованих М. Грушевським виданнях, і особливі з них, що стосуються перших українських робітничо-селянських тижневиків “Села” і “Засіву”¹⁵.

¹² *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упор. О. Сидоренко, Н. Сидоренко передм. М. Шудрі – К., 1997. – 112 с.

¹³ ЦДДАК України – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2847.

¹⁴ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2374.

¹⁵ *Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські масові політичні газети (1909–1912). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

Не маючи на меті висвітлювати історію виходу “Села” (це зробила С. Панькова у своїй чудовій статті) та “Засіву”, окреслимо лише те, що стосується ставлення до них цензури і реакції М. Грушевського на дії адміністрації.

Відомо, що “Село” та “Засів” виходили “на двох” усього лише 3 роки – “Село” півтора року і “Засів” – трохи менше цього. Можна було б назвати ці тижневики невдалими видавничими проектами М. Грушевського але якщо переглянути всі документи офіційних органів влади Російської імперії, відвертошовіністичні циркуляри та постанови, відомості про штрафи, яким піддавалися редактори названих тижневиків, та усвідомити, які перепони стояли на шляху цих видань до читача й передплатника, стає очевидно – вони припинили виходити лише через ворожі дії адміністрації, передусім цензури, спрямовані на їхнє знищення.

Наведемо лише кілька прикладів ставлення адміністрації та цензури до редагованих М. Грушевським видань. Коли виникла ідея видавати селянський тижневик з осені 1909 р., ініціатор цієї ідеї зіткнувся з її неприйняттям окремими колами українського громадянства, серед представників яких був, хоч як це дивно, Є. Чикаленко – його образило те, що М. Грушевський реалізував ідею, яку виношував він сам. Власне бачення газети “по-грушевському” Є. Чикаленко виклав у своєму щоденнику, занотувавши, між іншим, що якби Михайло Сергійович видавав щоденну газету, то вона була б такою ж нудною, як і ЛНВ. Про те, що “Рада”, яку видавав сам Чикаленко, теж не була ідеалом, він не згадував. Але це не головне. Адже М. Грушевський мав на меті видавати тижневик для українського народу. Мабуть, саме тому його ідея, реалізована з початком виходу “Села”, мала неабиякий успіх – вже до кінця 1909 р., тобто усього за 4 місяці, “Село” здобуло собі передплатників більше, ніж “Рада” за 8 років свого існування. І цим накликало на себе біду – внаслідок негативного ставлення адміністрації до “малоросійських сепаратистів”, особливо до М. Грушевського. Успіх передплати не міг не викликати посиленого інтересу цензури до нового й образливо популярного видання “неіснуючою” мовою. Хоч правда, Ю. Сірий і писав, що проблеми з цензурою почалися практично одразу після нового 1910 р., але перша згадка про такі випадки трапляється на Великодні свята, коли редактора “Села” Г. Ямпольську, приятельку М. Грушевського ще з гімназійних часів, арештували на 1 місяць за публікацію № 18 газети статті М. Грушевського “Великодні їзди”. Ю. Сірий у своїх спогадах писав, що М. Грушевського тоді в Києві не було, а він сам був у справах книгарні в Харкові, а тому приїхав тоді, коли Г. Ямпольська вже три дні перебувала під арештом. Як на ті часи, справа була досить банальною, але все-таки жінка і все-таки приятелька М. Грушевського. Звістку про арешт редакторки Михайло Сергійович отримав 13 травня, і це було справді несподівано і приголомшливо для нього. До того навіть, що збирався перенести ЛНВ назад, до Львова¹⁶. Так само непокоїлийого й інші епізоди, яких було чимало. Стало зрозуміло, що адміністрація доведе свою справу до кінця. Вже 6 липня 1910 р. газета “Діло” вмістила статтю “Циркуляр проти українського часопису”, у якій зазначалося, що “київський губернатор видав дня 20 ст. ст. априля с. р. до ч. 1240 цир-

¹⁶ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Український історик – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 116.

кулярз надписом “строжайше секретное”, до всіх волосних управ, де наказується, щоб ніяк не допускати до передплатників селян українських газет, особливо “Села”, “так как влияние “Села” очень вредное”. Далі наказує губернаторв своєму “строжайше секретном” циркулярі, щоб волосні управи всі примірники “Села”, які приходять у волості для селян, просто нищити і кидати в піч. Другий циркуляр також був розісланий губернатором всім начальствам народних учителів з наказом, щоб строго і пильно стежили за тим, котрий з учителів виписує “Село”, і такого зараз проганяти з посади. Гірко подумати, що серед таких обставин дні “Селу” почислені. Але редакція “Села” не повинна впадати на дусі “Село” улюблене під селянськими стріхами більш, чим яка-небудь інша українська газета, і се повинно тільки додати енергії нашим діячам при ширенні самопросвіти і свідомості нашого захованого народу. Губернаторський циркуляр не в силі ще замкнути українському друкованому письму воріт до мужичої хати”. В останньому “Діло” помилялося – дні “Села” були полічені, і причиною булане неспроможність М. Грушевського видавати популярну газету, а дії адміністрації, в першу чергу цензури. Наступнику “Села”, “Засіву”, довелося зазнати утисків одразу після виходу – його штрафували (в цілому на 1500 рублів), забороняли видавати передплатникам, знищували і т. д. Що міг зробити проти цього М. Грушевський? Особливо після вердикту який цьому виданню винесла російська цензура, вказуючи: “Издающаяся в г. Киеве с 6 марта сего (1911. – *I. T.*) года на малорусском наречии еженедельная газета “Засів” (“Засев”) задается целью сеять в малорусском крестьянстве: 1) враждебные чувства к правительству и администрации, 2) идеи украинского культурно-политического сепаратизма и 3) семена социал-демократического учения. Хроника каждого номера газеты является тенденциозным подбором фактов, рисующих государственно-общественную жизнь России мрачными красками и в возможно безотрадном виде. Печатается газета “Засів” в количестве 2000 экземпляров”¹⁷.

Очевидно, що М. Грушевський міг лише припинити вихід безперспективного у тих умовах, хоча і надзвичайно цікавого, видання, що й трапилося у серпні 1912 р. Можна лише додати, що редакторів “Села” та “Засіву” Михайлові Сергійовичу доводилося змінювати так само часто, як і у ЛНВ.

Загалом потрібно ще раз підкреслити, що стосунки М. Грушевського з цензурою йшли через співробітників та редакторів керованих ним видань. Чому ж він сам не брав на себе цю роль? – Та тому, що редакторство було небезпечною справою і для людини як такої, і для її репутації. Як писав М. Гехтеру своїх спогадах, “уряд відповідального редактора не належав у царській Росії до найприємніших: чоловік ніколи не знав, що буденадруковано, бо фактичним редактором був хто інший, а відповідати перед судом мусив за все, й відповідати своєю шкірою”¹⁸. А для фактичного редактора видавця справа стосунків із цензурою перебувала у площині морального дискомфорту необхідності платити штрафи за “провини”, які бачило недріманне окорізного роду установ, що перешкоджали

¹⁷ ЦДІАК України – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 347. – Арк. 6.

¹⁸ *Гехтер М.* Спогади. Листи до М. Грушевського / Упор, вступ та прим. І. Ткаченка – К., 2005. – С. 36.

вільному поширенню друкованого слова, в першу чергу українського. Коли зібрати воедино всі свідчення про ставлення цензури до М. Грушевського стає зрозумілим, чому саме він не міг бути офіційним редактором (будучи фактичним) ЛНВ, “Села” та “Засіву” – те, що випало на долю десятка офіційних редакторів цих видань, аж ніяк не можна було покласти на одну людину, тим більше такого масштабу, і яку так “любили” російські шовіністичні кола.

Зважаючи на останній фактор, політика М. Грушевського щодо цензурних установ була єдино правильною у тих складних умовах. І нехай “Село” та “Засів” змушені були припинити свій вихід у світ, потрібно визнати, що у протистоянні “цензура проти М. Грушевського” останній, мабуть, переміг, хоча останнє слово для його видавничих проєктів залишилося ніби за адміністрацією, яка закрила ЛНВ з початком Першої світової війни.